

Цивільне право і цивільний процес

УДК 347.441.4(477)

Кацюба Карина Валеріївна

асистент кафедри цивільного права № 1

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Кацюба Карина Валерьевна

ассистент кафедры гражданского права № 1

Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

Katsiuba Karina

Assistant of the Department of Civil Law № 1

Yaroslav Mudryi National Law University

Галайдик Анастасія Русланівна

студентка

Інституту прокуратури та кримінальної юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Галайдик Анастасия Руслановна

студентка

Института прокуратуры и уголовной юстиции

Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Galaydik Anastasia

Student of the

Institute of Public Prosecutor and Criminal Justice

Yaroslav Mudryi National Law University

**ПРИНЦИП СВОБОДИ ДОГОВОРУ У ЦИВІЛЬНОМУ
ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ЙОГО МЕЖІ
ПРИНЦИП СВОБОДЫ ДОГОВОРА В ГРАЖДАНСКОМ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ УКРАИНЫ И ЕГО ПРЕДЕЛЫ**

PRINCIPLE OF FREEDOM OF CONTRACT IN THE CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE AND ITS BOUNDARIES

Анотація. Дана стаття спрямована на детальний аналіз суті принципу свободи договору, як основоположної засади цивільного законодавства. Була звернута увага на процес формування названої норми. Розглянуто українське законодавство щодо висвітленого питання. Як доповнення до закону, були проаналізовані та наведені позиції науковців щодо даного принципу. Підкреслено той факт, що законодавець не закріпив чітко поняття свободи договору, що зумовило написання великої кількості наукових праць, в яких автори намагались розкрити її сутність. Наведені протиріччя між науковцями щодо суті згаданого припису. Також проаналізовано структурні елементи засади свободи договору, тому що, як показав час, правознавці виокремлюють безліч її додаткових складових, які не трактуються законодавством, проте широко розкривають сутність та деталізують процес її виконання у реальному житті. Була звернута увага на встановлені законом обмеження свободи договору та наведені приклади таких меж. Зроблено висновок, що законодавство виключає можливість існування законного зловживання правами під час переговорів, укладання договору та його виконання з боку будь-якої сторони. Було проведено порівняльний аналіз між деякими договорами, де встановлені певні межі та обмеження законом або ж самою домовленістю. Запропоновано цікаві приклади із судової практики як вітчизняної, так і європейської (Європейського суду з прав людини), які чітко показують, що українська судова система забезпечує реалізацію вільного волевиявлення, можливість обрати без зовнішнього тиску, як важливого гаранту прав і свобод людини, та захищає сторони, право яких було порушено контрагентами. Висловлено власну думку щодо поняття, складових частин принципу свободи договору.

Ключові слова: принцип свободи договору, контрагенти, цивільне законодавство, межі принципу свободи договору, диспозитивність, імперативність.

Анотація. Данная статья направлена на детальный анализ сути принципа свободы договора, как основополагающей основы гражданского законодательства. Было обращено внимание на процесс формирования названной нормы. Рассмотрено украинское законодательство по освещенному вопросу. Как дополнение к закону, были проанализированы и приведены позиции ученых по данному принципу. Подчеркнуто тот факт, что законодатель не закрепил четкое понятие свободы договора, что обусловило написания большого количества научных работ, в которых авторы пытались раскрыть ее сущность. Приведены противоречия между учеными по сути упомянутого предписания. Также проанализированы структурные элементы основы свободы договора, потому что, как показало время, правоведы выделяют множество ее дополнительных составляющих, которые не предвидены законодательством, однако широко раскрывают сущность и детализируют процесс ее выполнения в реальной жизни. Было обращено внимание на установленные законом ограничения свободы договора и приведены примеры таких границ. Сделан вывод, что законодательство исключает возможность существования законного злоупотребления правами в ходе переговоров, заключение договора и его исполнения со стороны любого участника. Был проведен сравнительный анализ между некоторыми договорами, где установлены определенные пределы и ограничения законом или же самой договорённостью. Предложено интересные примеры из судебной практики как отечественной, так и европейской (Европейского суда по правам человека), которые четко показывают, что украинская судебная система обеспечивает реализацию свободного волеизъявления, возможность выбрать без внешнего давления, как важного гаранта прав и свобод

человека и защищает стороны, право которых было нарушено контрагентами. Высказано собственное мнение относительно понятия, составных частей принципа свободы договора.

Ключевые слова: принцип свободы договора, контрагенты, гражданское законодательство, границы принципа свободы договора, диспозитивность, императивность.

Summary. This article is aimed at a detailed analysis of the essence of the principle of freedom of contract, as a fundamental principle of civil law. Attention was paid to the process of forming this rule. The Ukrainian legislation on the covered issue is considered. In addition to the law, the positions of scientists on this principle were analyzed and presented. The fact that the legislator did not establish a clear concept of freedom of contract, which led to the writing of a large number of scientific papers in which the authors tried to reveal its essence. Contradictions between scientists on the essence of the mentioned prescription are given. The structural elements of the principle of freedom of contract are also analyzed, because, as time has shown, jurists single out many of its additional components, which are not interpreted by law, but widely reveal the essence and detail the process of its implementation in real life. Attention was drawn to the restrictions on the freedom of contract established by law and examples of such limits were given. It is concluded that the legislation excludes the possibility of legal abuse of rights during negotiations, conclusion of the contract and its implementation by either party. A comparative analysis was conducted between some agreements, which set certain limits and restrictions by law or the agreement itself. Interesting examples from the case law of both domestic and European (European Court of Human Rights) are offered, which clearly show that the Ukrainian judicial system ensures the exercise of free will, the ability to choose without external pressure as an important guarantor of human rights and freedoms, and protects the parties. , the right of which was violated by the

contractors. Expressed his own opinion on the concept, components of the principle of freedom of contract.

Key words: *principle of freedom of contract, contractors, civil law, limits of principle of freedom of contract, dispositiveness, imperativeness.*

Постановка проблеми. Сьогодення характеризується множинністю укладення різнобічних договорів. Трапляються непоодинокі випадки, коли деякі учасники цивільного ділового обороту не знають весь обсяг своїх прав і, як наслідок, не до кінця розуміють суть свободи договору. Тому правознавці детальніше вивчають дане питання та розширюють встановлені законодавцем положення щодо норми про свободу договору. На нашу думку, конкретизація даного принципу є доцільним явищем сучасної науки задля правильної визначеності меж свободи договору його учасниками.

Метою статті є визначення змісту принципу свободи договору шляхом аналізу доктринальних та законодавчих положень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Принцип свободи договору цивільних правовідносин був предметом наукових праць таких вчених: А. П. Беляєва [2, с. 5], М. І. Брагінський [7, с. 48], В. О. Горєв [3, с. 162], С. А. Денисов [4, с. 231-235], Х. Г. Колінчук [8, с. 114], А. В. Луць [5, с. 8], О. П. Подцерковний [6, с. 80-82] та інші, що розглянули зміст даного принципу, проаналізували його межі.

Виклад основного матеріалу. Принцип свободи договору є однією із найважливіших умов договірного права України, тому він є основоположною засадою цивільного законодавства. Таке положення існувало ще за часів Римської імперії. Проте подальше вдосконалення даного принципу, на жаль, не відбулось. В суспільстві панував публічно-правовий інтерес над приватним, а тому про свободу договору підприємці забули, влада взяла все під свій контроль. Навіть законодавча база УРСР не передбачала такого поняття, як «свобода договору». Згодом, після розпаду

СРСР, були прийняті нові нормативно-правові акти, які орієнтувались на соціальні цінності, в тому числі – свободу, перш за все, особисту.

У Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) законодавець закріпив принцип свободи договору основоположною засадою цивільно-правової системи, зробивши його обов'язковим для всіх суб'єктів цивільних відносин.

Говорячи про свободу договору, слід зазначити, що вона заснована на волевиявленні особи без будь-яких зовнішніх натисків. Це і є однією із умов забезпечення даного принципу. Неможливо законно укласти договір внаслідок обману, шантажу, примусу чи іншого впливу на особу. Дана вимога закріплена у ч. 3 ст. 203 ЦК України. Якщо вона буде порушеною – договір вважатиметься недійсним [1].

Вітчизняні науковці мають різні погляди щодо свободи договору, як одного із найважливіших принципів сучасної нормативно-правової системи України в цілому. Наприклад, А. П. Беляєва визнає даний принцип позитивним явищем, який є «фактором лібералізації та демократизації суспільних відносин та правової системи» [2, с. 5]. А от О. П. Подцерковний вважає свободу договору «слабким місцем», яке ставить під загрозу обов'язковість норм Конституції, Цивільного та інших кодексів і законів України [6, с. 80-82].

Що ж таке свобода договору? І чи справді вона порушує норми основних нормативно-правових актів України?

Чинне українське законодавство прямо не визначає поняття «свободи договору», але передбачає перелік елементів, згідно з якими цей принцип є дієвим. Відтак, дана норма закріплена у ст. ст. 3, 203, 627 та 628 ЦК України.

Основною тезою статті 627 ЦК України є те, що особа вільна в укладанні договору [1]. Це означає, що без її власного волевиявлення ніяких домовленостей не може бути вчинено, інакше договір вважатиметься

недійсним. Волевиявлення особи має бути вільним і відповідати її внутрішній волі, яка формується з її власних потреб та цілей, а не як наслідок протиправного тиску з боку інших осіб. Також вона самостійно обирає контрагента, з яким буде вступати в договірні відносини. На свій розсуд сторони визначають вид, зміст та умови договору.

Існують думки, що свобода укладання договору є суб'єктивним правом. Наприклад, Х. Г. Колінчук зазначив, що договір реалізується чітко визначеними суб'єктами, які мають відповідні правомочності і тому ніхто не може вплинути на сторони, адже буде порушено своєрідну автономність та головний елемент укладання договору – вільне волевиявлення [8, с. 114].

Деякі науковці розглядають зміст принципу свободи договору значно ширше, ніж він викладений у вищенаведеній статті. С. А. Денисов виділяє 9 елементів, з яких складається даний принцип. Першим є автономія та незалежність волі фізичних та юридичних осіб, яка ґрунтується на самостійному визначенні потреби укладання договору. Другою складовою є свобода вибору партнера для договору. Юридична рівноправність правосуб'єктності та дієздатності контрагентів слугує третім елементом. Також сторони вправі самостійно визначити вид договору та укласти такий, що непередбачений законодавчими нормами. П'ятою складовою є те, що учасники домовленості можуть укласти змішаний договір, в якому містяться особливості різних договорів, передбачених законом. Передумовою укладання договору можуть виступати переговори задля досягнення спільної мети та усунення розбіжностей. Сьомий елемент – це диспозитивність норм, які сторони самі й визначають у своєму договорі. Восьмий – доступність будь-якої сфери застосування договору. Та остання складова – вибір якого завгодно об'єкту договірних відносин [4, с. 231-235].

А. В. Луць розділяє точку зору С. А. Денисова, а також виділяє такі особливості принципу свободи договору, як: 1) сторони мають право змінити, розірвати або продовжити дію укладеного договору; 2) самостійно

визначити спосіб, який забезпечить виконання умов договору, та 3) встановити міру відповідальності у разі недотримання договірних зобов'язань [5, с. 8].

На нашу думку, вище перелічені структурні елементи принципу свободи договору є слушними. Всі вони передбачені і законодавцем у ст. 627 ЦК України, але є більш конкретизованими, а науковці їх описують у більш широкому розумінні, що є цілком доречним. Це допомагає особам, які бажають вступити у договірні правовідносини, більш детально зрозуміти суть даного принципу та визначити ступінь цієї «свободи» під час укладання договору.

Не менш важливим є положення про те, що дотримання та виконання усіх умов договору, що були узгоджені, є обов'язковим для обох сторін (ч. 1 ст. 628, ст. 629 ЦК України) [1]. Ми вважаємо, що законодавець доцільно підкреслив те, що обов'язковими є саме ті пункти, що були погоджені між учасниками домовленості. Це породжує своєрідний «захист» від узурпації прав та надмірного зловживання обов'язками того чи іншого учасника. Це виключає виникнення новизни у договорі без попереднього узгодження сторонами.

Ще одним проявом свободи договору є те, що законодавець передбачає укладання такого типу договору як змішаний. Тобто зобов'язання може мати декілька предметів домовленості. Наприклад, договір купівлі-продажу може включати в себе договір зберігання або доставки.

Сьогодення характеризується існуванням непоіменованого договору (той, що не передбачений актами цивільного законодавства). Так як даний договір не є законодавчо-врегульованим, сторони зобов'язуються самостійно чітко визначити зміст договору, а саме: предмет та умови виконання домовленості. Важливим є те, що такий договір не повинен суперечити чинному законодавству України. Можливо, для зручності та

зрозумілості, законодавець міг би «узаконювати» непоіменовані договори, але дана процедура не є швидкою та легкою. М. І. Брагінський вважає, що не всі договори, які містять у собі нові ознаки повинні утворювати нові інститути. Необхідність виникає в тому разі, якщо така властивість набуває правового значення і потребує законодавчого закріплення [7, с. 48].

Попри всю диспозитивність даного принципу законодавець передбачив і певні обмеження свободи договору. Це імперативні норми цивільного законодавства, яких повинні дотримуватись усі учасники ділового обороту.

Відтак, основою імперативних норм є те, що особа, яка бажає вступити в договірні відносини повинна чітко керуватись законодавством. Ця обов'язковість виключає існування незаконних договорів.

Також в деяких випадках особа позбавляється права самостійно обрати контрагента. Наприклад, публічний договір, в якому підприємці взяли на себе обов'язок надавати свої послуги усім, хто виявив бажання, тому вони не мають права відмовити комусь, хто до них звернувся (ч. 1 ст. 633 ЦК України). Укладання договору з особою, яка визнана судом недієздатною (крім дрібних побутових правочинів з обов'язковим схваленням опікуна), з малолітньою чи неповнолітньою дитиною забороняється (ст. 225 ЦК України). Відповідно до ст. 362 ЦК України, співвласник не може продати свою частину майна без погодження даного правочину з іншими власниками. В іншому випадку співвласники мають право на захист своїх прав шляхом подання відповідного позову до суду [1].

Вибір форми договору також встановлює певні межі свободи договору. Адже деякі норми цивільно-правових актів встановлюють обов'язкове дотримання тієї чи іншої форми при укладанні відповідного договору. Наприклад, договір купівлі-продажу нерухомого майна зобов'язує сторін укласти його в письмовій формі та нотаріально посвідчити (ст. 657

ЦК України). Таку ж вимогу потрібно дотримуватись і при укладанні договору довічного утримання, передбаченим ст. 744 ЦК України [1].

Цивільне законодавство передбачає певну обмеженість свободи договору при виконанні сторонами їхньої домовленості. Як зазначив В. О. Горев: «Свобода договору на стадії його виконання реалізується лише сторонами даного договору і тільки в його рамках» [3, с.162]. Тобто, якщо в договорі контрагенти вказали можливість зміни чи розірвання відповідного договору, то це буде можливим. Якщо ні, і законодавець такої можливості також не передбачає – договір підлягає обов'язковому виконанню.

Слід зазначити, що так звані попередні договори забороняють необґрунтоване ухилення сторін від його виконання. В разі порушення даного примусу, та чи інша сторона повинна відшкодувати збитки, завдані своєму контрагентові (ч. 2 ст. 635 ЦК України) [1].

Аналізуючи судову практику, ми дійшли висновку, що українські суди значну увагу приділяють деталям, що стосуються процесу укладання договору. І порушення саме свободи договору повинне бути досить обґрунтованим. Найчастіше до суду звертаються особи з позовом порушення свободи договору, пов'язаним з наданням кредитних послуг. Але кількість задоволених судом вимог є досить незначною. Відтак, Ужгородський міжрайонний суд, вважає, що така риса договору, як свобода поряд із справедливістю, розумністю і добросовісністю є вищою цінністю права, яка забезпечує природне існування фізичної особи. Тому даний принцип є нормативно закріпленою можливістю особи здійснювати дії, вчинки на власний розсуд, не порушуючи при цьому свободу інших осіб. При укладанні кредитного договору застосовується ст. 627 ЦК України, а тому особа сама обирає кредитну організацію, умови надання цієї послуги та наслідки її недотримання. Підставою для задоволення позову буде той факт, який встановить, що кредитна установа задалегідь виконує

неправомірно свої функції, а саме формує порядок та зміст надання своїх послуг невідповідними чинному законодавству [9].

Європейський суд з прав людини застосовує таку позицію, як «справедливий розсуд». Під цим поняття він трактує право державних органів втручатись у договори, обмежувати їх, якщо вони шкодять суспільним інтересам. Тому порушення принципу з боку законодавця можливе лише з належним обґрунтуванням причин, які повинні переслідувати мету забезпечення прав та інтересів суспільства та держави в цілому [10].

Тому, не можна сказати, що принцип свободи договору порушує норми українського законодавства, адже свобода не є безмежною, її межі утворюють спеціальні норми чинних нормативно-правових актів.

Висновок. Принцип свободи договору має важливе значення для сучасного суспільства. Він полягає у:

- 1) вільному волевиявленні особи вступити у договірні відносини задля досягнення своєї мети;
- 2) самостійному виборі сторони, з якою особа бажає вступити у зобов'язальні відносини;
- 3) на свій розсуд обрати вид, форму, умови договору.

Попри це, укладений договір не може суперечити певним обов'язковим вимогам, що встановлені українським законодавцем, тому свобода договору має своєрідні «межі». Цими «межами» є: чинне законодавство; звичаї ділового обороту; засади розумності, добросовісності та справедливості.

На нашу думку, наявність примусу серед диспозитивних норм є дуже важливим фактором. Ця імперативність слугує балансом справедливості між учасниками усіх можливих правовідносин. Вона захищає інтереси суб'єктів цих відносин, а також інтереси держави та суспільства.

Багато хто керується загальновідомим висловом: «Все, що не заборонено законом – дозволено», але слід пам'ятати і про такий – «Твоя свобода закінчується там, де починається свобода іншого».

Література

1. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. №435-IV.
Дата оновлення: 16.10.2020. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
2. Беляева А.П. Принципи свободи договору в правовому регулюванні зовнішньоекономічного контракту: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А.П. Беляева. Х., 2005. 20 с.
3. Горев В.О. Істотні умови договору як обмеження договірної свободи учасників цивільних правовідносин // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. Сімферополь, 2006. Вип. 9. С. 165-170.
4. Денисов С. А. Некоторые общие вопросы о порядке заключения договора / С. А. Денисов // Актуальные проблемы гражданского права: сборник статей / [Под ред. М. И. Брагинского]. М.: Статут, 1998. 432 с.
5. Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А.В. Луць. К., 2001. 18 с.
6. Подцерковний О. П. Недоліки норм про свободу договору в новому Цивільному кодексі України / О. П. Подцерковний // Вісник Академії правових наук України. 2004. № 3 (38). С. 79-84.
7. Брагинский М. И. Основы учения о непоименованных (безымянных) и смешанных договорах / М. И. Брагинский. М.: Статут, 2007. 79 с. («Договорное право»)
8. Колінчук Х. Г. Зловживання суб'єктивним правом на вільне укладання договору // Наукові записки НаУКМА, 2012. Т. 129: Юридичні науки. С. 113-117.

9. Рішення Ужгородського міжрайонного суду Закарпатської області № 308/6263/17 від 17.11.2020 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93174736>
10. Рішення Європейського суду з прав людини: Справа «ТОВ «Світ розваг» та інші проти України». Заява № 13290/11 від 27.09.2019 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e05#Text

References

1. Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine of January 16, 2003 №435-IV. Date of update: 16.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
2. Belyaeva A. P. Principles of freedom of contract in the legal regulation of foreign trade contract: author. dis. ... cand. jurid. sciences / A.P. Belyaeva. X., 2005. 20 p.
3. Gorev V. O. Significant conditions of the contract as a restriction of contractual freedom of participants in civil relations // Actual problems of modern science in the research of young scientists. Simferopol, 2006. Issue. 9. PP. 165-170.
4. Denisov S. A. Some general questions about the order of conclusion of the contract / S. A. Denisov // Actual problems of civil law: a collection of articles / [Ed. MI Braginsky]. M. : regulations, 1998. 432 p.
5. Luts A.V. Freedom of contract in the civil law of Ukraine: author's ref. dis. ... cand. jurid. science / A.V. Luts. K., 2001. 18 p.
6. Podtserkovny O. P. Disadvantages of the rules of freedom of contract in the new Civil Code of Ukraine / O. P. Podtserkovny // Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine. 2004. № 3 (38). PP. 79-84.
7. Braginsky M.I. Fundamentals of the doctrine of unnamed (nameless) and mixed contracts / M.I. Braginsky. M.: Статут, 2007. 79 s. ("Contract Law")

8. Kolinchuk H.G. Abuse of the subjective right to free conclusion of the contract // Scientific notes of NaUKMA, 2012. T. 129: Juridical sciences. PP. 113-117.
9. Decision of the Uzhhorod interdistrict court of the Zakarpattia region № 308/6263/17 of 17.11.2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93174736>.
10. Judgment of the European Court of Human Rights: Case of Svit Rozvah and Others v. Ukraine. Application № 13290/11 dated September 27, 2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e05#Text